

Zo versterk je de motivatie van leerlingen op school

Eefje Teeuwisse, Stefan van Langevelde en Annechien van Buurt

April 2017

De afgelopen maanden hebben we in opdracht van Stichting het Zelfstandig Gymnasium op zeven gymnasia onderzoek gedaan naar de motivatie van leerlingen. Doel van het onderzoek was om te verkennen wat docenten binnen en buiten de les kunnen doen om de motivatie van leerlingen op school te versterken. Zo bleek het vergroten van autonomie een krachtig middel om de motivatie van leerlingen een boost te geven. Deze en andere observaties die we tijdens het onderzoek deden zijn terug te lezen in het artikel '[Motiveren van leerlingen: prikkelen voor wat moet of ondersteunen van eigen nieuwsgierigheid?](#)'.

 [Klik op de titel voor het artikel](#)

Begin februari 2017 organiseerden we een motivatieconferentie waar we de inzichten uit het onderzoek deelden met een groep van 120 docenten van meer dan 25 verschillende gymnasia. Aan de hand van zes onderzoeksvragen gaven we de observaties uit het onderzoek verder betekenis en formuleerden een reeks concrete aanbevelingen om de motivatie van leerlingen te versterken:

1. Hoe kan toetsing ondersteunend zijn aan de motivatie van leerlingen? p. 4
2. Hoe vergroot je het eigenaarschap van leerlingen op hun leerproces? p. 5
3. Hoe motiveer je jongens? p. 6
4. Hoe kom je met leerlingen in gesprek over hun motivatie? p. 6
5. Hoe breng je het gesprek rond motivatie op gang binnen het team? p. 7
6. Welke vernieuwing van het onderwijssysteem vraagt het motiveren van leerlingen? p. 8

In dit artikel beschrijven we per onderzoeksvraag de opbrengsten van het onderzoek en de motivatieconferentie. Deze uitwerkingen zijn op zichzelf te lezen, hierboven staat achter elke vraag het paginanummer waarop deze aan bod komt. Voordat we de onderzoeksvragen beantwoorden is het zinvol om het begrip motivatie te duiden.

Wat is motivatie?

Motivatie is een diffuus begrip en wordt op verschillende manieren gebruikt. De theorie die wij in het onderzoek hebben gebruikt is de **self-determination theory**, met als grondleggers Edward Deci en Richard Ryan. Deze theorie maakt een onderscheid tussen *autonome motivatie* en *gecontroleerde motivatie*. Het belangrijkste verschil tussen deze vormen is de mate van zelfdeterminatie, ofwel het gevoel regie te hebben over je gedrag.

Deci & Ryan, 2008

Bij *autonome motivatie* is de zelfdeterminatie van een leerling hoog: leerlingen willen dan iets leren vanuit eigen interesse en nieuwsgierigheid. Autonome motivatie heeft de meest positieve effecten op de lange termijn. Leerlingen zitten beter in hun vel, hebben een hogere betrokkenheid bij hun leerproces en presteren beter.

Bij *gecontroleerde motivatie* staat verplichting centraal. Het maakt niet uit of de leerling iets zelf wil of niet, hij zal het toch moeten doen. De zelfdeterminatie is dus laag. Het gedrag van leerlingen sturen door te controleren en consequenties te verbinden aan ongewenst gedrag is daarmee niet duurzaam: valt de controle weg, dan stopt het gewenste gedrag ook.

Uit **onderzoek** blijkt dat wanneer leerlingen langdurig gecontroleerd gemotiveerd zijn, dit negatief doorwerkt op hun autonome motivatie: leerlingen verliezen hun nieuwsgierigheid en belangstelling voor leren.

Deci & Ryan, 2008

Wat komt de autonome motivatie van een leerling ten goede?

Op het moment dat je de motivatie van leerlingen wilt versterken, is het belangrijk om je te realiseren dat een leerling uiteindelijk alleen zichzelf kan motiveren. Het is dan ook de kunst om een context te creëren waarbinnen de leerling zichzelf kan motiveren. Ruimte voor autonome motivatie ontstaat door tegemoet te komen aan drie basisbehoeften die ieder mens heeft:

Autonomie Het gevoel regie te hebben over wat je doet	Competentie Het gevoel goed te zijn in wat je doet en je te kunnen ontwikkelen	Verbondenheid Het gevoel een goede wederkerige relatie met anderen te hebben
---	--	--

Door binnen en buiten de les in deze basisbehoeften te voorzien, groeit een motiverend klimaat binnen de school. We formuleerden op basis van de literatuur en onze observaties binnen het onderzoek zes ontwerpprincipes die hierbij ondersteunen:

1. Bied keuzevrijheid en geef daarbij voldoende structuur
2. Maak ruimte voor talenten en interesses
3. Zorg voor voldoende uitdaging
4. Laat voortgang zien en geef feedback op het proces
5. Toon waardering
6. Investeer in goede relaties

Op www.takeastep.nl/motivatie-ontwerpprincipes geven we een toelichting op bovenstaande principes. In de kaders op de volgende pagina vind je twee voorbeelden van docenten die op eigen wijze deze ontwerpprincipes in de praktijk brengen.

Aan de slag met EduScrum

Willy Wijnands - docent Scheikunde, Ashram College

‘EduScrum is een actieve methode waar leerlingen in teams opdrachten maken waarbij ze hun activiteiten zelf bepalen, plannen en de voortgang bijhouden. Als docent bepaal ik de opdracht, coach en geef raad. De opdrachten die de leerlingen krijgen zijn interessant en uitdagend. Denk bij scheikunde bijvoorbeeld aan een vraag als: Hoeveel koper bevat een mobieltje? Ieder team van leerlingen heeft een eigen scrumbord waarop ze bijhouden wat er al gedaan is, wat nog moet gebeuren en wie dat doet. De teams worden gevormd op basis van aanvullende kwaliteiten. De leerlingen zijn verantwoordelijk voor hun eigen werk en dat van hun teamgenoten. En dat heeft effect. Leerlingen krijgen steeds meer plezier in het vak, werken de stof sneller door en halen betere resultaten. Al doende ontwikkelen ze belangrijke competenties als plannen, afspraken nakomen, reflecteren en feedback geven. De belangrijkste opdracht voor mij is om te zorgen voor een klimaat waarin leerlingen zich op hun gemak voelen en met respect behandeld worden.’

Wil je meer te weten komen over EduScrum en de aanpak van Willy? www.eduscrum.nl

Onderwijs maak je samen met de leerlingen

Martijn van Vugt - docent Engels, Stedelijk Gymnasium Breda

‘Voor een periode van drie weken maak ik een studiewijzer zodat iedere leerling weet wat er van hem verwacht wordt. In de studiewijzer staat wat er op alle vaardigheden (grammatica, luistervaardigheid en dergelijke) moet gebeuren om de leerdoelen te behalen. Verder verwijst het naar artikelen en oefeningen die op mijn website te vinden zijn. In de loop van het jaar laat ik met behulp van behaalde cijfers en diagnostische toetsen zien hoe de leerlingen op de verschillende vaardigheden voortgang hebben geboekt. Ik stel ze vragen als: Hoe is het gegaan in de afgelopen periode? Wat heb je geleerd? Hoe beviel je aanpak? Dit geeft inzicht in wat ze inmiddels voldoende beheersen en wat nog extra aandacht vraagt. In de weken die volgen, zoomen ze juist daarop in. Leerlingen krijgen veel vrijheid om binnen de periode van een aantal weken zelf te bepalen met welke stof ze beginnen, welke volgorde ze hanteren en waaraan ze extra aandacht willen besteden. Deze keuzevrijheid, het eigen tempo waarin ze mogen werken en de verantwoordelijkheid die ze krijgen, waarderen leerlingen. Ik merk dat het motiverende ook voor een deel zit in de manier waarop ik mijn lessen inricht. Klassikale uitleg houd ik kort of geef ik in kleine groepjes. Ik loop rond en ondersteun waar nodig, waardoor ik zicht heb op het niveau en de voortgang. Bijkomend voordeel van zo’n actieve les is dat leerlingen weinig huiswerk hebben. Naast de reguliere lesmethode maak ik gebruik van actuele artikelen, video’s en blogs.’

Wil je meer weten over de aanpak van Martijn? www.meneervanvugt.com

ONDERZOEKSVRAAG 1

Hoe kan toetsing ondersteunend zijn aan de motivatie van leerlingen?

Uit het onderzoek bleek dat er binnen de meeste gymnasia een sterke nadruk ligt op toetsing. Dit heeft een belangrijk effect op de motivatie van leerlingen. Ze hebben namelijk snel door dat het halen van goede cijfers eigenlijk het enige is wat telt. Leerlingen zijn daardoor overwegend gecontroleerd gemotiveerd. Ze leren alleen wanneer de stof getoetst wordt. Ze vinden het leerproces zelf niet zo belangrijk, als ze met minimale moeite een voldoende halen zijn ze tevreden.

Leerlingen nemen meer eigenaarschap op hun leerproces als ze ervaren dat zij er invloed op hebben

Om deze tendens te doorbreken formuleerden we onderstaande zes toets-strategieën die de autonome motivatie van leerlingen ten goede komt. Deze strategieën kunnen zowel inspiratie bieden om het schoolbrede toetsbeleid aan te passen, als om enkele toetsen van een vak anders vorm te geven.

1. Geef leerlingen inspraak in de vorm en inhoud van de toets
2. Laat de leerling zijn eigen toetsmoment bepalen
3. Varieer in toetsvormen en toets niet alleen cognitief
4. Geef onderbouwde, procesgerichte feedback op toetsresultaten
5. Gebruik diagnostische toetsen om het leerproces zichtbaar te maken
6. Laat leerlingen elkaar toetsen en feedback geven

ONDERZOEKSVRAAG 2

Hoe vergroot je het eigenaarschap van leerlingen op hun leerproces?

Leerlingen nemen meer eigenaarschap op hun leerproces als ze ervaren dat zij er invloed op hebben. Dan is de kans groot dat ze gemotiveerd gedrag laten zien. In de praktijk zie je echter juist vaak dat leerlingen zich weinig eigenaar voelen van hun leerproces en juist consumentengedrag vertonen. Dit roept de vraag op hoe je deze dynamiek kunt doorbreken. Er valt in dit kader een interessante parallel te trekken met recente inzichten binnen de leiderschapsliteratuur. Hoewel de docent vanuit zijn positie een leidinggevende rol ten opzichte van leerlingen heeft, betekent dat niet dat je leerlingen niet mede-eigenaar kunt maken.

In de klas kan leiderschap op verschillende manieren vorm krijgen:

- **Autocratisch leiderschap:** de docent heeft de volledige regie in de klas. Hij of zij draagt zijn kennis over en beoordeelt in hoeverre leerlingen deze kennis overgenomen hebben. De rol van leerlingen is volgend, zij doen wat de docent zegt.
- **Transformationeel leiderschap:** de docent motiveert leerlingen door een inspirerende visie te verkondigen, hen intellectueel uit te dagen en nieuwe perspectieven te schetsen. Dit alles doet de docent met veel persoonlijke aandacht voor individuele leerlingen.
- **Gespreid leiderschap:** het leiderschap is niet van de docent, maar juist van de groep. Ook leerlingen kunnen leiderschap verwerven. Zij doen dat op basis van hun talenten en belangstelling en bepalen zo mede het onderwijs.

Als er sprake is van gespreid leiderschap in de klas, zie je dat leerlingen meer verantwoordelijkheid nemen op hun leerproces. De volgende condities helpen daarbij:

- Sta open voor ideeën en initiatieven van leerlingen
- Nodig leerlingen expliciet uit om verantwoordelijkheid te nemen
- Zorg dat het duidelijk is wat je van elkaar verwacht en spreek elkaar daarop aan
- Creëer situaties in de klas waarin samenwerking onvermijdelijk is
- Heb aandacht voor de kwaliteit van de samenwerking

Na de zomer van 2017 verschijnt het boek 'Gespreid leiderschap in het onderwijs' door Frank Hulsbos en Stefan van Langevelde. Meer informatie via www.gespreidleiderschap.nl.

ONDERZOEKSVRAAG 3

Hoe motiveer je jongens?

Het motiveren van jongens lijkt soms een vak apart. Veel docenten geven aan dat waar het vaak redelijk lukt om meisjes te bewegen op te letten tijdens de les, hun huiswerk te maken en op tijd te beginnen met het leren van een toets, dit bij een grote groep jongens een stuk lastiger is.

Als we motivatie zien als het prikkelen van leerlingen om te doen wat er binnen het systeem van ze gevraagd wordt, met bijbehorende vaardigheden als concentreren, focus aanbrengen, plannen en prioriteiten stellen, dan hebben we het inderdaad een stuk lastiger met jongens. Tijdens de puberteit is het brein nog volop in ontwikkeling. Het jongensbrein blijkt zich juist als het gaat om de eerder genoemde vaardigheden trager te ontwikkelen. Het schoolsysteem doet dan ook veelvuldig een beroep op dingen waar ze eigenlijk nog niet klaar voor zijn. Op het moment dat we dit inzien en accepteren, kunnen we nadenken wat kan helpen om jongens enthousiast te krijgen voor het leerproces. Ideeën die daaraan ondersteunend zijn:

- **Breng voldoende variatie en actie in de dag.** Jongens raken enthousiast van competitie en spelelementen tijdens de les. Ze willen graag dingen doen en winnen. Ook fysieke beweging is goed. Zorg voor voldoende LO-lessen, zet een tafelvoetbal in de kantine of laat ze tijdens de les even een rondje lopen.
- **Geef niet teveel huiswerk op.** Huiswerk vraagt ook na schooltijd weer om stil zitten, concentratie en discipline. Kijk of leerlingen het meeste maakwerk bijvoorbeeld al onder schooltijd kunnen doen, zodat er thuis alleen nog voor toetsen geleerd hoeft te worden.
- **Uit je waardering en blijf ze positief benaderen.** Ook al laten ze dat niet altijd zien, jongens zijn gevoelig voor erkenning en waardering. Ze willen graag gezien en leuk gevonden worden. Gebruik humor in het contact en geef ze zo veel mogelijk een nieuwe kans.
- **Ga met ze in gesprek.** Wat hebben ze nodig om meer gemotiveerd te zijn voor school? Bij welk vak, welke les of wat voor soort activiteit zijn ze wel gemotiveerd? En waarom juist daar? Wat gaat de verveling tegen? Wat kunnen ze daar zelf in doen? Wat kan de docent daarin betekenen?

ONDERZOEKSVRAAG 4

Hoe kom je met leerlingen in gesprek over hun motivatie?

In het kader van het onderzoek hebben we veel leerlingen bevroegd op hun motivatie voor school. Wat daarbij opviel is dat leerlingen vaak een heel goed beeld hebben van wat motiverend voor ze werkt en wat juist minder. En dat alleen al het voeren van dit soort gesprekken met leerlingen motiverend werkt. Ze voelen zich serieus genomen. Een andere interessante observatie is dat de dingen die leerlingen noemen die hun motivatie ten goede komen, vaak relatief makkelijk in de praktijk te brengen zijn. Denk bijvoorbeeld aan wensen als: vaker samen mogen werken, minder huiswerk als je de stof al snapt of af en toe een les mogen missen van een vak waar je een goed cijfer voor staat.

Wat opviel is dat leerlingen vaak een heel goed beeld hebben van wat motiverend voor ze werkt en wat juist minder

Een belangrijk advies als je de motivatie van leerlingen wilt versterken is dan ook om daar met leerlingen over in gesprek te gaan en ze te betrekken bij de oplossingsrichtingen die je bedenkt.

Zo is de kans niet alleen groter dat je de juiste interventies doet, maar sterk je ook direct het eigenaarschap van leerlingen op het leerproces. Je laat zien dat je hun mening belangrijk vindt. Vragen die daarbij helpen zijn:

- Wanneer heb je je voor het laatste echt gemotiveerd gevoeld voor school?
- Waarom was je juist toen zo gemotiveerd?
- Welke docent vind je motiverend en waarom?
- Wanneer ben je in je element op school?
- Wanneer ben je bereid om net die stap extra te zetten voor iets op school? Waarom?
- Wat vind jij een goede les en waarom?
- Hoe motiveer jij jezelf?
- Wat zit jouw motivatie op school wel eens in de weg?
- Wat heb je nodig om meer gemotiveerd te zijn voor school?

ONDERZOEKSVRAAG 5

Hoe breng je het gesprek rond motivatie op gang binnen het team?

Het onderzoek liet zien dat kleine interventies binnen de les de motivatie van leerlingen al ten goede kunnen komen. Denk bijvoorbeeld aan de eerdergenoemde zaken als het stimuleren van samenwerken, het bieden van keuzevrijheid en investeren in een goede relatie met leerlingen. Dit vraagt wel dat motivatie een thema is wat aandacht krijgt en dat docenten zich verantwoordelijk voelen voor het creëren van een context waarbinnen de kans groot is dat een leerling zichzelf weet te motiveren. Samen met collega's aan zo'n context werken, vergroot de kans op succes.

Een paar suggesties om het thema op de agenda van je team te krijgen:

1. **Breng het denken over motivatie op gang door te starten met een kleine groep enthousiaste collega's die echt iets met het onderwerp hebben.** Deze groep kan het voortouw nemen in het verkennen van het thema en het op gang brengen van het gesprek binnen de school. Werkzame elementen daarbij zijn:
  - **Een centrale onderzoeksvraag formuleren.** Waar zijn we nieuwsgierig naar met betrekking tot de motivatie van leerlingen? Wat willen we te weten komen, beter snappen en/of ontdekken? Deze vraag structureert het proces.

- **Je niet alleen beperken tot praten over, maar juist ook dingen uitproberen met elkaar.** Formuleer een vraag en probeer die in het klein in de praktijk te toetsen. Denk aan een vraag als: Op welke manier komt keuzevrijheid de motivatie van leerlingen ten goede? Geef leerlingen bijvoorbeeld een paar weken meer keuzevrijheid tijdens de les dan ze gewend zijn en bevrage ze op hun ervaringen. Deel de inzichten met elkaar.
  - **Betrek leerlingen bij het proces.** Door ze een aantal vragen voor te leggen of ze eventueel zelf met een aantal motivatie verhogende ideeën te laten komen. Breng deze samen in de praktijk.
2. **Wat ook goed werkt is om collega's uit te nodigen te vertellen over succeservaringen binnen of buiten de les en samen op zoek te gaan naar de onderliggende werkzame principes.** Leg ze in kleine groepen vragen voor als: Wanneer zag jij (bepaalde) leerlingen voor het laatst echt gemotiveerd voor iets? Waarom waren zij juist daar gemotiveerd? Wat deed jij in deze situatie? Wat was van invloed vanuit de context? Op het moment dat collega's een aantal voorbeelden met elkaar gedeeld hebben kunnen ze op zoek naar de rode draad; Welke succesfactoren komen hieruit naar voren en hoe zouden we die nog meer of vaker recht kunnen doen?
  3. **Een andere ingang is om collega's eerst te laten vertellen wanneer zij zich echt gemotiveerd voor iets voelen en wat dit zegt over wat voor hun motiverend werkt.**

ONDERZOEKSVRAAG 6

Welke vernieuwing van het onderwijssysteem vraagt het motiveren van leerlingen?

Hoewel er veel mogelijk is binnen de kaders van het huidige onderwijssysteem, is het ons ook duidelijk geworden dat voor het duurzaam versterken van de autonome motivatie van leerlingen er vernieuwing nodig is in de manier waarop we het onderwijs organiseren. In de huidige vorm zal het motiveren van leerlingen een flinke uitdaging blijven, omdat de context zelf onvoldoende stimulerend werkt.

Een hoge mate van vertrouwen in jongeren zou aan de basis moeten liggen bij het kijken naar en begeleiden van leerlingen

Gelukkig wordt er de laatste jaren flink geëxperimenteerd met andere onderwijsvormen en aanpakken. Een paar interessante bouwstenen die hieruit naar voren komen, zijn:

1. **Een hoge mate van vertrouwen in jongeren zou aan de basis moeten liggen bij het kijken naar en begeleiden van leerlingen, en dus ook de vormgeving van het onderwijs.** Vertrouwen in hun nieuwsgierigheid, leergierigheid, mate van zelfsturing en vermogens om juiste keuzes te kunnen maken in hun leerproces. Alleen als er in de basis vertrouwen is, kunnen we leerlingen de autonomie geven die ze nodig hebben. Dit gaat gepaard met een sterke betrokkenheid van de docent bij het ondersteunen, stimuleren en uitdagen van leerlingen in hun leerproces.
2. **Ook biedt de samenwerking tussen verschillende secties en het aanbieden van overkoepelende vakken, projecten of modules perspectief.** Een voorbeeld hiervan is het vak X8 op het Ignatius Gymnasium waar de secties biologie, wiskunde, natuurkunde, scheikunde

en aardrijkskunde in gezamenlijkheid onderwerpen bespreken die al deze vakken raken. Dit vermindert de versnippering van de lesstof waar leerlingen mee geconfronteerd worden.

3. **Het betrekken van mensen en organisaties van buiten kan het onderwijs voor leerlingen leuker, betekenisvoller en uitdagender maken.** Denk bijvoorbeeld aan het werken met een opdrachtgever bij een profielwerkstuk of het aanpakken van een sociaal vraagstuk binnen de wijk. Het geeft een enorme impuls aan de motivatie van leerlingen als buitenstaanders betrokken zijn en benieuwd zijn naar de resultaten.
4. **Ook is het goed om na te denken over het verminderen van het aantal vaste lessen op het programma.** Op het moment dat docenten minder van les naar les hoeven te rennen, is er meer tijd om de lessen te ontwerpen en voor te bereiden. Leerlingen biedt dit bovendien de kans om tijdens schooltijd al een deel van hun 'huiswerk' te maken, te werken aan keuzeprojecten of deel te nemen aan masterclasses of ander soortige workshops die bijvoorbeeld door externen verzorgd worden.
5. **Als laatste is het de moeite waard om na te denken over manieren om een meer continu leerproces te stimuleren.** De bel die na ieder lesuur afgaat, maakt bijvoorbeeld dat iedere leerling meteen zijn spullen inpakt en zich klaarmaakt voor een nieuw vak, in plaats van wat langer door te werken aan een betekenisvolle opdracht. Ook het doorbreken van de dynamiek van het leren van toets naar toets past in deze categorie. Door in ieder geval in de onderbouw meer met formatieve toetsen te werken stimuleer je leerlingen om zich verder te bekwamen in de lesstof, in plaats van het leerproces te staken na het behalen van een bepaald cijfer.

Meer weten over motivatie?

- Het boek *Waarderend leren in het voortgezet onderwijs* biedt compacte theorie en allerlei werkvormen om motivatie, talenten en plezier te versterken op school. Kijk voor een indruk op www.waarderend-leren.nl
- Wil je meer ervaring opdoen met het stimuleren van autonomie, verbondenheid en competentie? Dan is *Gemotiveerd leren en lesgeven* van Anje Ros e.a. een handige aanschaf. Naast theorie geeft het boek tips, stappenplannen en voorbeelden hoe je de motivatie van leerlingen kunt stimuleren.
- Daniel Pink vertelt in zijn *TED-talk* over wat mensen beweegt www.waarderend-leren.nl/pink
- *How to give an A* van Benjamin Zander laat zien hoe je mensen kunt motiveren het beste uit zichzelf te halen www.waarderend-leren.nl/zander

BRONNEN

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Facilitating optimal motivation and psychological well-being across life's domains. *Canadian Psychology*, 49(1), 14–23. <https://doi.org/10.1037/0708-5591.49.1.14>

SPECIALE DANK GAAT UIT NAAR ALLE WORKSHOPLEIDERS

Martijn van Vught, Jos Cateau, Willy Wijnands, Gerda Hoekstra, Ingeborg Kromhout, Rob Nagtegaal, Nicole Buitenhuis, Anja Lindaart, Kees Bogert, Dennis van Meer, Mark Eldering, Hans Buijze, Frank Hulsbos, Joke van Adrichem, Robin Blanker en de Stichting Het Zelfstandig Gymnasium.

CONTACT

Stichting Het Zelfstandig Gymnasium   www.gymnasia.nl | info@gymnasia.nl

Take a Step   www.takeastep.nl | info@takeastep.nl

TAKE A STEP

STICHTING HET ZELFSTANDIG GYMNASIUM